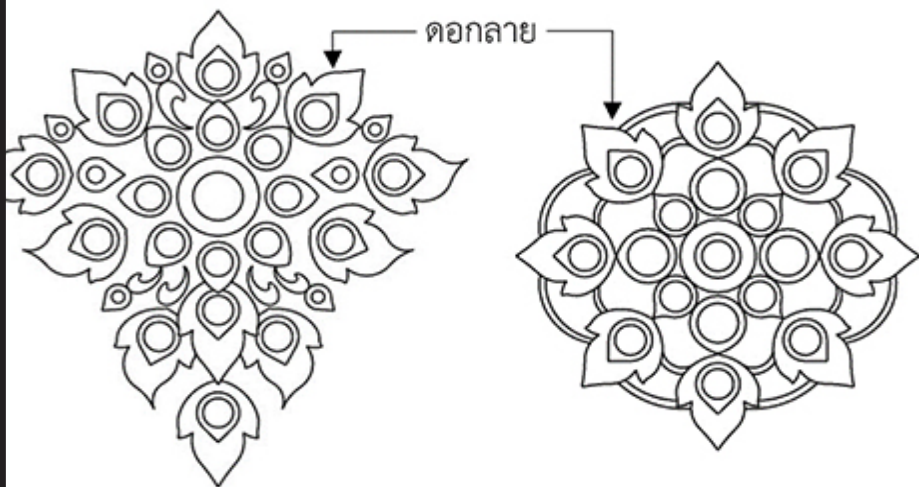

03

พระพุทธรูปทรงเครื่องต้นอย่างพระมหาจักรพรรดิ งานช่างชั้นสูงในราชสำนัก*

Fully-Bejeweled Buddha Images of High-Class Thai Art: Their Art Styles, Meanings and Techniques

Received: September 2, 2021 | Revised: October 18, 2021 | Accepted: October 19, 2021

ดร.ศักดิ์ชัย สายสิงห์**

Dr.Sakchai Saisingha

* บทความนี้ปรับปรุงจากงานวิจัย เรื่อง พระพุทธรูปทรงเครื่องต้นอย่างพระมหาจักรพรรดิ ศิลปะชั้นสูงในงานช่างไทย : แบบอย่างศิลปะ คติ และเทคนิคการสร้าง ได้รับทุนสนับสนุนการวิจัยจากหน่วยงานสนับสนุนทุนวิจัย ได้แก่ หน่วยบริหารและจัดการทุนด้านการพัฒนากำลังคนและทุนด้านการพัฒนาสถาบันอุดมศึกษา การวิจัยและการสร้างนวัตกรรม (บพค.) (สอวช.) ประจำปีงบประมาณ 2563.

** ศาสตราจารย์ประจำภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร อีเมล: sakchaisaisingha1@gmail.com

Professor, Department of History of Art, Faculty of Archaeology, Silpakorn University.
email: sakchaisaisingha1@gmail.com

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษางานศิลปกรรมและกระบวนการหล่อพระพุทธรูปทรงเครื่องที่เป็นมรดกวัฒนธรรมอันล้ำค่าและยิ่งใหญ่ของชาติที่เป็นงานช่างชั้นสูงในราชสำนักของงานช่างไทย ด้วยการศึกษาคติการสร้าง รูปแบบ ลวดลายที่ปรากฏ รวมทั้งกรรมวิธีในการสร้างงาน เพื่อบันทึกหลักฐานเป็นฐานข้อมูลความรู้ของชาติ การรักษา การนำมาอธิบาย ถ่ายทอดและการสร้างชิ้นใหม่ ด้วยกระบวนการวิจัยทางด้านประวัติศาสตร์ศิลปะ ซึ่งพอสรุปได้ดังนี้

พระพุทธรูปทรงเครื่องต้นอย่างพระมหาจักรพรรดิ พบหลักฐานครั้งแรกในดินแดนไทยราวพุทธศตวรรษที่ 17 ซึ่งอยู่ในศิลปะเขมรในประเทศไทยสมัยนครวัด และสมัยหริภุญชัย และมาพบหลักฐานอีกครั้งหนึ่งในศิลปะล้านนาในช่วงพุทธศตวรรษที่ 21 สันนิษฐานว่าสร้างขึ้นตามคัมภีร์เรื่องชมพูบดีสูตร รูปแบบและคติการสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องจากล้านนาได้ให้อิทธิพลมายังภาคกลางในช่วงสมัยอยุธยาตอนกลางและสืบต่อมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์

พระพุทธรูปทรงเครื่องต้นอย่างพระมหาจักรพรรดิในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ในรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3 คติการสร้างส่วนใหญ่เป็นประเพณีในราชสำนักสร้างขึ้นเพื่อเป็นพระพุทธรูปฉลองพระองค์ และการพระราชกุศลอุทิศถวาย มีรูปแบบที่วิจิตรงดงาม เทคนิคการสร้างเกิดจากการตี ดุนทองคำ ลงยาราชาวดีและประดับอัญมณี เมื่อเข้าสู่สมัยรัชกาลที่ 5 ลงมา เกิดการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญ การสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องต้นอย่างพระมหาจักรพรรดิได้แพร่หลายและสร้างขึ้นโดยช่างนอกราชสำนักที่สืบทอดมาจากช่างหลวง เกิดรูปแบบและกรรมวิธีการสร้างอย่างใหม่ ทั้งการใช้แม่พิมพ์หินสบู่และส่วนผสมของโลหะ ทำให้สร้างได้ง่ายขึ้นกว่าเดิม แหล่งสำคัญในการสร้างพระพุทธรูปกลุ่มดังกล่าว คือ บ้านช่างหล่อธนบุรี ทั้งนี้ความนิยมดังกล่าวได้แพร่หลายไปทั่วภูมิภาค โดยเฉพาะในภาคกลางและมาสิ้นสุดลงในราวช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 เนื่องจากขาดแคลนช่างผู้ชำนาญการ และมีกรรมวิธีการสร้างพระพุทธรูปแบบใหม่เกิดขึ้น คือ การหล่อจากแม่พิมพ์แบบโรงงาน ทำให้สร้างได้ง่าย ราคาถูกลง

งานวิจัยนี้ได้มีการศึกษากรรมวิธีการสร้างพระพุทธรูป จากบันทึกและศึกษาขั้นตอนการหล่อพระพุทธรูปทรงเครื่องต้นอย่างพระมหาจักรพรรดิแบบโบราณโดยช่างที่ยังสืบทอดวิธีการดังกล่าว มีวิธีการสำคัญ อาทิ การทำแม่พิมพ์ด้วยหินสบู่เพื่อกดลวดลายด้วยซี่ผึ้งลงบนแม่พิมพ์ เป็นต้น ความรู้อันทรงคุณค่านี้ ควรแก่การอนุรักษ์เป็นมรดกภูมิปัญญาช่างชั้นสูงในงานช่างไทย

คำสำคัญ: พระพุทธรูปทรงเครื่องต้นอย่างพระมหาจักรพรรดิ, งานช่างชั้นสูง, แบบอย่างศิลปะ, คติและเทคนิคการสร้าง

A b s t r a c t

This research article aims to study the art and process of casting the Buddha image, which is a valuable national cultural heritage and an example of high-class craftsmanship in the Royal Court of Thai craftsmen. This article aims to add to our national knowledge database by preserving, explaining, transmitting and reconstructing the concepts, methods, forms and motifs of creating and casting the Buddha image in Thailand through the academic lens of art history.

The earliest evidence of bejeweled Buddha images in Thailand can be traced back to around the 12th century A.D., which was in the period of Angkor Wat and Haripunchai. Since the 16th century A.D., the images of this group were created according to Jambupati Sutra. The style and concept of bejeweled Buddha in the Lanna Kingdom were spread to central Thailand during the mid to late Ayutthaya period, and were later inherited in the Rattanakosin period.

During the era from the time of King Rama I to that of King Rama III, the bejeweled Buddha images were made according to the Royal Court's tradition, which was to represent a royal family member. Casting them was considered as a great merit-making activity in dedication to the represented. Their decorations were delicately made by various complicated techniques. However, the concept related to Jambupati Sutra was less popular than in the past

In the reign of King Rama V, there was a big change in casting these images. Casting them became popular outside the court. Some of their styles were derived from the court while some demonstrated new forms of creativity. The latter can be seen from the usage of soapstone molds, new decorative patterns, new working methods, and inclusion of some metal elements; these features made casting bejeweled Buddha images easier. The group of casters was in Ban Chang Lor of nowadays

Thonburi district. This popularity spread to other areas in central Thailand and ended in the period of WWII because of two factors, namely the lack of casters and the occurrence of new easier and cheaper casting techniques employed in casting factories.

This research also records the whole original ancient casting process which is still employed by the remaining casters of Ban Chang Lor, including forming sculptures and producing decorative patterns from soapstone molds. Thus, this helps us to conserve the wisdom of Thai ancient master artisans to some extent.

Keywords: Buddhism, Sarvastivadin sect, Southeast Asia

บทนำ

รูปแบบและคติการสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องในงานศิลปกรรมมีการสืบทอดมาอย่างแพร่หลายและยาวนานอย่างน้อยตั้งแต่ในศิลปะอินเดีย และได้ให้อิทธิพลทางด้านรูปแบบและคติมายังดินแดนต่างๆ ที่มีการรับพุทธศาสนา สำหรับพุทธศาสนาแบบเถรวาทสันนิษฐานว่าน่าจะได้รับรูปแบบพระพุทธรูปทรงเครื่องมาและสร้างคติอย่างใหม่ขึ้น คือ เรื่องชมพูบดีสูตร เป็นพุทธประวัติตอนที่พระพุทธรองค์ทรงต้องการจะสั่งสอนพญามหาชมพู จึงเนรมิตพระองค์ทรงเครื่องอย่างจักรพรรดิ จึงมีการสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องเกิดขึ้น ถือเป็นคติที่พบหลักฐานเฉพาะในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยเฉพาะในพม่า ลาว เขมร และไทย เมื่อรูปแบบและคติการสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องได้แพร่เข้ามายังดินแดนไทย พบว่าได้มีความนิยมในราชสำนักเรื่อยมาสืบจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์

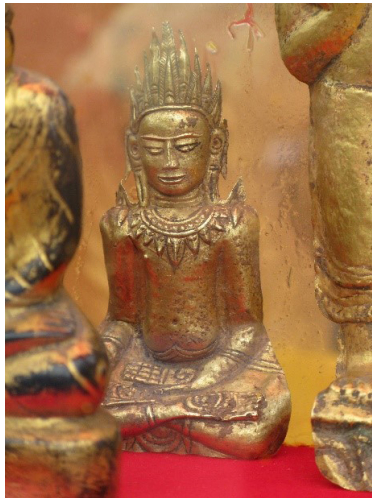
ในการศึกษาเรื่องพระพุทธรูปทรงเครื่องที่ผ่านมามีส่วนใหญ่มุ่งกล่าวถึงประวัติความเป็นมาของพระพุทธรูปสำคัญ รูปแบบและคติการสร้าง โดยลงความเห็นหลักว่าพระพุทธรูปทรงเครื่องนั้นรับรูปแบบมาจากทางมหายาน ส่วนคติการสร้างในพุทธเถรวาทนั้น สร้างขึ้นตามความเชื่อในพุทธประวัติ เรื่องชมพูบดีสูตร อย่างไรก็ตามในสมัยรัตนโกสินทร์ที่มีพระราชประเพณีซึ่งนิยมสร้างกันจำนวนมากนี้ยังไม่มีการศึกษาเรื่องคติ รูปแบบ และลวดลายประดับอย่างละเอียดชัดเจน

ด้วยเหตุนี้ในบทความนี้ได้เลือกทำการศึกษาในประเด็น รูปแบบ คติ การสร้าง และกรรมวิธีในการสร้างไว้ เพื่อเป็นการบันทึกหลักฐานงานช่าง ในราชสำนักให้คงอยู่เพื่อการศึกษาหรือการรื้อฟื้นเทคนิคการสร้างขึ้นมาอีกครั้งหนึ่งเพื่อแสดงให้เห็นถึงความเป็นงานช่างชั้นสูงที่จัดเป็นมรดกวัฒนธรรม ไทยและมรดกโลก รวมไปถึงศึกษาความนิยมที่เกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3 และการกลับมาพบอีกครั้งหนึ่งในสมัยรัชกาลที่ 5 โดยได้ให้อธิพจน์ทางรูปแบบ ความเชื่อ ไปยังประเทศเพื่อนบ้านในศิลปะเขมรและลาว ก่อนที่จะสิ้นสุดลงและไม่มีการสร้างสืบต่อมา

1. หลักฐานพระพุทธรูปทรงเครื่องเกิดขึ้นครั้งแรกในศิลปะไทย

พระพุทธรูปทรงเครื่อง ได้พบครั้งแรกในศิลปะไทย คือ ศิลปะเขมร ในประเทศไทยสมัยนครวัด และศิลปะสมัยหริภุญชัย ในพุทธศตวรรษที่ 17 (ภาพที่ 1) ซึ่งศิลปะเขมรสมัยนครวัดนั้นสร้างขึ้นตามคติพุทธศาสนาแบบมหายาน ส่วนศิลปะหริภุญชัยน่าจะสร้างขึ้นในคติของพุทธศาสนาแบบเถรวาทโดยได้รับรูปแบบและคติการสร้างมาจากศิลปะพุกามของพม่า อีกต่อหนึ่ง ประเด็นที่สามารถตรวจสอบและสันนิษฐานได้ คือ การสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องในพุทธศาสนาแบบเถรวาท น่าจะสร้างตามคติเรื่อง

ชมพูบดีสูตร ตามแบบอย่างศิลปะพุกาม โดยได้รับรูปแบบศิลปะการสร้างพระพุทธรูปมาจากศิลปะปาละของอินเดีย แต่ในศิลปะปาละนั้นสร้างขึ้นในพุทธศาสนาแบบมหายาน ที่มีคติการสร้างในเรื่องของพระพุทธรูปเจ้าทรงเป็น “จักรวาทีน” คือ จักรพรรดิแห่งจักรวาลทั้งปวง เป็นจักรพรรดิทั้งทางโลกและทางธรรม (Twist 2018: 1) และคติเรื่อง “พระอาทิตย์พุทธเจ้า” หรือพระพุทธรูปเจ้าผู้สูงสุด ผู้เป็นกายแห่งพระธรรม แต่ส่วนในพุทธศาสนาแบบเถรวาทนั้นไม่ปรากฏคติความเชื่อทั้งสองนี้ จึงสันนิษฐานว่าเมื่อศิลปะพุกามรับรูปแบบจากอินเดียมาแล้วคงสร้างคติตามแบบเถรวาทขึ้นใหม่เพื่อรับกับรูปแบบศิลปกรรม คือ เรื่องปางทรมานพญามหาชมพู ซึ่งปรากฏในคัมภีร์เรื่องชมพูบดีสูตร ที่นิยมอยู่ในพม่าและล้านนา ก่อนที่จะเป็นต้นแบบให้เกิดการสร้างในศิลปะสมัยหลังต่อมา

ภาพที่ 1 พระพุทธรูปปางมารวิชัย ศิลปะหริภุญชัย
วัดท่ากาน อ.สันป่าตอง จ.เชียงใหม่

การสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องเกิดขึ้นในศิลปะล้านนาในช่วงพุทธศตวรรษที่ 21 (ศักดิ์ชัย สายสิงห์ 2556ก: 249-251) สอดคล้องกับในศิลปะที่มีการพบหลักฐานรับกับข้อสันนิษฐานว่า การสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องในพุทธศาสนาแบบเถรวาทสร้างขึ้นตามคัมภีร์เรื่องชมพูบดีสูตร เพราะได้พบประติมากรรมรูปบุคคลทรงเครื่องอย่างกษัตริย์ในอิริยาบถพนมมือและมีจารึกที่ฐานระบุพระนามว่า “ชมพูบดี” ซึ่งหมายถึง พญามหาชมพูที่ไหว้พระพุทธเจ้า ตอนที่พญามหาชมพูทรงฟังธรรมของพระพุทธองค์ ตามที่ปรากฏในชมพูบดีสูตร (Griswold 1963: 215-229, 295-296)

2. รูปแบบและคติการสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องจากล้านนาสู่อยุธยา ในสมัยอยุธยาตอนกลาง (พุทธศตวรรษที่ 21-22)

รูปแบบและคติการสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องจากศิลปะล้านนาได้ลงมาถึงศิลปะสมัยอยุธยาตอนกลาง ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 21 (ศักดิ์ชัย สายสิงห์ 2556ข: 410) โดยมีรูปแบบศิลปกรรมที่เรียกว่า “พระพุทธรูปทรงเครื่องน้อย” เพราะเหตุว่ายังมีเครื่องทรงจำนวนน้อย พระพุทธรูปกลุ่มนี้มีเครื่องทรงอย่างเทวดาที่ได้รับอิทธิพลมาจากศิลปะล้านนา ผสมผสานกับศิลปะสุโขทัย เช่น ลักษณะของมงกุฎที่เป็นแบบกรัณทมงกุฎ การสวมกรองศอทับทรวง สัณฐาน โดยมีการประดับลวดลายบนเครื่องทรงที่เป็นลายดอกไม้ใบไม้ แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลศิลปะจีน ซึ่งได้รับความนิยมอยู่ในสมัยอยุธยาตอนกลางแล้ว (ภาพที่ 2) นอกจากนี้ลักษณะโดยรวมของพระพุทธรูปทรงเครื่องน้อย สามารถเปรียบเทียบกับได้กับกลุ่มพระพุทธรูปที่ไม่ทรงเครื่อง กลุ่มพระพุทธรูปที่มีฐานสิงห์ และกลุ่มพระพุทธรูปขัดสมาธิเพชรในสมัยอยุธยารวมถึงพระพุทธรูปทรงเครื่องน้อยองค์หนึ่งที่ฐานมีจารึกระบุ พ.ศ. 2084 ซึ่งอยู่ในช่วงสมัยอยุธยาตอนกลาง (ศักดิ์ชัย สายสิงห์ 2556ข: 415-418) เช่นกัน

ภาพที่ 2 พระพุทธรูปทรงเครื่อง ปางประทานอภัย
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

จากข้อสันนิษฐานพระพุทธรูปทรงเครื่องน้อยที่ได้รับอิทธิพลทางรูปแบบและคติการสร้างมาจากล้านนา น่าจะสอดคล้องกับหลักฐานทางประวัติศาสตร์ในสมัยของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ซึ่งร่วมสมัยกับพระเจ้าติโลกราชของอาณาจักรล้านนา ทั้งสองพระองค์ได้ทำสงครามขยายอาณาเขตแย่งดินแดนสุโขทัยเป็นเวลากว่า 14 ปี (พระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐ 2542: 225-229) ช่วงนี้เองที่สันนิษฐานว่าเริ่มมีการแลกเปลี่ยนวัฒนธรรมซึ่งกันและกัน ในยุคราชรัฐสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถน่าจะเริ่มมีการพบพระพุทธรูปทรงเครื่องระยะแรก ดังปรากฏหลักฐาน ได้แก่ กลุ่มพระพุทธรูปนั่งที่สวมเพียงมังกุญ รูปแบบพระพุทธรูปในกลุ่มนี้ยังคล้ายกับอุทองรุ่นที่ 3 อยู่บ้างที่จัดอยู่ในสมัยอยุธยาตอนต้น กับบางองค์ที่เริ่มเป็นพระพุทธรูปแบบอยุธยาแท้แล้ว

ในส่วนเครื่องทรงนั้นเป็นแบบกรัณทมงกุญที่พบในศิลปะล้านนาและสุโขทัย จึงทำให้เกิดข้อสันนิษฐานใหม่ทางด้านรูปแบบว่า การสร้าง

พระพุทธรูปทรงเครื่องและคติเรื่องชมพูตินี้อาจเข้ามาแล้วตั้งแต่ราวต้นพุทธศตวรรษที่ 21 ในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ โดยมีการแลกเปลี่ยนงานศิลปกรรมกับทางล้านนา ทำให้รูปแบบและคติการสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องอย่างล้านนาเริ่มเข้ามาปรากฏในอยุธยา ในช่วงเวลาเดียวกัน ในศิลปะล้านนาได้พบว่าพระเจ้าติโลกราชโปรดให้สร้างพระพุทธรูปแบบลวปุระที่เป็นพระพุทธรูปที่ได้รับอิทธิพลศิลปะอยุธยา รวมทั้งมีอิทธิพลของลวดลายพรรณพฤกษาที่เป็นอิทธิพลศิลปะจีน ขึ้นไปสู่ล้านนาด้วยเช่นกัน

พระพุทธรูปทรงเครื่องได้รับความนิยมอย่างมากในสมัยอยุธยาตอนกลาง ตั้งแต่ช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 21 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 22 และพบเป็นพระพุทธรูปยืนขนาดใหญ่เกือบเท่าๆ คนจริง นิยมแสดงปางประทานอภัย ด้วยพระหัตถ์ขวา (ห้ามญาติ) ในช่วงสมัยอยุธยาตอนกลางต่อสมัยอยุธยาตอนปลายมีพบแสดงปางประทานอภัยทั้งสองพระหัตถ์ (ห้ามสมุทร) บ้างเล็กน้อย

3. พระพุทธรูปทรงเครื่องในสมัยอยุธยาตอนปลาย (ปลายพุทธศตวรรษที่ 22 - ปลายพุทธศตวรรษที่ 23)

รูปแบบและคติการสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องต้นอย่างพระมหาจักรพรรดิปรากฏชัดเจนในสมัยอยุธยาตอนปลาย พัฒนาการทางด้านรูปแบบที่สำคัญ คือ เครื่องทรงที่มากขึ้นกว่าสมัยอยุธยาตอนกลาง เช่น พระมหามงกุฎที่น่าจะมาจากพระมหาพิชัยมงกุฎ เครื่องทรงจริงของพระมหากษัตริย์ที่ใช้สืบต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์ รวมทั้งมีการเพิ่มเครื่องทรงอื่นๆ อาทิ กรรเจี๊ยก จร กรองคอ ทับทรวง พาหุรัด ทองพระกร และพระอ้ามรงค์ โดยเฉพาะในกลุ่มพระพุทธรูปยืนจะปรากฏเครื่องทรงมากขึ้นกว่าพระพุทธรูปนั่งอย่างเห็นได้ชัด ได้แก่ รัตพระองค์ ปิ่นแห่ง สุวรรณกระดอง และชายไหว-ชายแครง (ภาพที่ 3) จุดเริ่มต้นของการเพิ่มเครื่องทรงจำนวนมากอย่างพระมหาจักรพรรดินั้น สันนิษฐานว่าเกิดขึ้นในสมัยของพระเจ้าปราสาททอง ดังตัวอย่างที่สำคัญ คือ พระพุทธรูปที่เมรุทิศและเมรุมุม วัดไชยวัฒนาราม ที่สร้างขึ้น

พร้อมกับการสร้างวัดในปี พ.ศ. 2173 และพระพุทธรูปประธานวัดหน้าพระเมรุ ที่มีรูปแบบเดียวกันกับวัดไชยวัฒนาราม จึงสันนิษฐานว่าสร้างขึ้นในรัชกาลเดียวกัน (สันติ เล็กสุขุม 2560: 147)

ภาพที่ 3 พระพุทธรูปทรงเครื่องต้นอย่างพระมหาจักรพรรดิ
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

กรรมวิธีการสร้างเครื่องทรงมีทั้งส่วนที่หล่อพร้อมกับองค์พระพุทธรูป ซึ่งเป็นเทคนิคอย่างเก่าที่ทำสืบมาตั้งแต่อยุธยาตอนกลางขึ้นไป กับอีกส่วนหนึ่งที่พัฒนาแตกต่างไปจากเดิม คือ การหล่อชิ้นส่วนแยกชิ้นแล้วนำมาทรงให้กับพระพุทธรูปในภายหลัง เช่น พระมหามงกุฎ กรรเจียรจกร ปิ่นแห่งสุวรรณภรรษา และชายไหว-ชายแครง เป็นต้น นอกจากนี้ยังพบว่า มีการตกแต่งลวดลายด้วยประติมากรรมขนาดเล็ก ทั้งที่เกิดจากการหล่อ และการปั้นด้วยรัก ด้วยเหตุนี้ในสมัยอยุธยาตอนปลายจึงควรเรียกว่า “พระพุทธรูปทรงเครื่องต้นฯ” ตามที่ปรากฏเอกสารในชั้นหลัง สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ความซับซ้อนของเครื่องทรงที่มีมากกว่าสมัยอยุธยาตอนกลางส่วนหนึ่งน่าจะได้รับแรงบันดาลใจจากคติเรื่องปางทรมานพญามหาชมพูที่มีความชัดเจนขึ้น ผนวกกับอาจสื่อถึงความเชื่อเรื่อง “จักรพรรดิราช” ด้วยได้หรือไม่ ดังมี

ผู้สันนิษฐานไว้ว่า พระเจ้าปราสาททองทรงสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องต้นๆ นั้น อาจมีพระราชประสงค์ในเรื่องของความเป็นพระมหากษัตริย์พรดีด้วยเช่นกัน (ศรีศักร วัลลิโภดม 2553: 87)

การสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องต้นๆ ในสมัยอยุธยาตอนปลาย ทั้งพระพุทธรูปประทับนั่งและยืน มีหลายขนาด หลากหลายวัสดุ ทั้งปูนปั้นหล่อสำริด และไม้แกะสลัก โดยมีข้อสังเกตว่า ในกลุ่มพระพุทธรูปยืน ที่หล่อจากสำริด มักมีขนาดเท่าคนจริง และนิยมปางประทานอภัยหรือห้ามสมุทร ซึ่งรูปแบบนี้ได้สืบทอดมายังศิลปะรัตนโกสินทร์

4. พระพุทธรูปทรงเครื่องในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นรัชกาลที่ 1-3

แนวคิด คติการสร้าง และพระราชประเพณีที่เกิดจากการสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องต้นอย่างพระมหากษัตริย์พรดี

ส่วนหนึ่งคงสร้างตามคติดั้งเดิมเรื่องชมพูบดีสูตร อีกส่วนปรากฏมีประเพณีที่เกิดขึ้นอย่างใหม่ในราชสำนัก 2 ประเพณี (ว่าด้วยพระพุทธรูปปฏิมากรฉลองพระองค์ 2448) คือ

ประเพณีแรก การสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องต้นอย่างพระมหากษัตริย์พรดีเพื่อการอุทิศถวายพระราชกุศลแด่บูรพมหากษัตริย์ราชในอดีตและพระบรมวงศานุวงศ์ และเพื่อการพระราชกุศลเนื่องในวโรกาสต่างๆ โดยรูปแบบของพระพุทธรูปจะเหมือนกัน เพียงแต่มีขนาดแตกต่างกันไป ทั้งขนาดใหญ่กว่ามนุษย์ปกติ ขนาดกลาง และขนาดเล็ก (ภาพที่ 4)

ประเพณีที่สอง การสร้างพระพุทธรูปฉลองพระองค์ เป็นความเชื่อเรื่องการสร้างพระพุทธรูปไว้แทนตัวผู้วายชนม์สำหรับให้ลูกหลานได้กราบไหว้เพื่อระลึกถึงผู้นั้น ปรากฏทั้งเจ้านายและสามัญชน โดยมีความเชื่อว่าต้องสร้างพระพุทธรูปให้มีขนาดเท่าคนจริง มีทั้งทรงเครื่องและไม่ทรงเครื่อง ส่วนใหญ่จะเป็นพระพุทธรูปยืน ในส่วนของพระมหากษัตริย์และพระบรมวงศานุวงศ์จะนิยมสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องต้นอย่างพระมหากษัตริย์พรดี

ภาพที่ 4 พระพุทธรูปพระพุทธรูปเลิศล้ำ
พระอุโบสถ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม

ตามพระราชประเพณีที่สืบทอดกันมานั้นจะหล่อพระพุทธรูปที่ยังไม่ทรงเครื่องของเจ้านายแต่ละพระองค์ไว้ก่อนสิ้นพระชนม์ เมื่อสิ้นพระชนม์แล้ว จึงจะสร้างเครื่องทรงถวายให้ซึ่งส่วนหนึ่งจะทำจากทองที่หุ้มพระโกศมาใช้ใหม่ อีกส่วนเมื่อเสร็จงานพระเมรุหากมีเครื่องทรงจริงก็จะนำมาถวายเป็นเครื่องทรงพระพุทธรูป

สำหรับพระพุทธรูปฉลองพระองค์เพื่อการถวายพระราชกุศลแด่บุรพมหากษัตริย์ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น มีข้อสังเกตว่า บางครั้งจะมีการใช้คำว่า “พระพุทธร...” เช่น “พระพุทธรูปยอดีฟ้าจุฬาโลก” “พระพุทธรูปเลิศล้ำนภาลัย” เป็นพระนามของพระพุทธรูป สื่อถึงความเชื่อเรื่อง พระมหากษัตริย์คือสมมติพระพุทธรูปเจ้า (พระพุทธรูปและพระนามทรงเป็นพระพุทธรูปเจ้าแล้ว)

เทคนิคการสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องต้นอย่างพระมหาจักรพรรดิ งานช่างชั้นสูงในราชสำนัก

การสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องต้นๆ ส่วนใหญ่ในสมัยรัตนโกสินทร์ ตอนต้นพบเฉพาะในพระบรมมหาราชวังและมีจำนวนไม่มาก เพราะสร้างในพระราชประเพณีอันเนื่องในพระมหากษัตริย์และพระบรมวงศานุวงศ์ พระพุทธรูปจึงมีรูปแบบและเทคนิคการสร้างอย่างงานช่างชั้นสูง

การสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องต้นๆ ในราชสำนัก ประกอบด้วยช่างปั้น ช่างหล่อ และช่างเครื่องทรง โดยมีกรรมวิธีที่สำคัญ คือ การหล่อพระพุทธรูปครบทั้งองค์ แล้วจึงหุ้มด้วยแผ่นทองคำ ต่อด้วยการตีและดุนทองคำเป็นลวดลายประดับอีกชั้นหนึ่ง ในส่วนของเครื่องทรงที่ต้องสร้างขึ้นเป็นชิ้นๆ ได้แก่ พระมหามงกุฎ กรองคอ สังวาล ทับทรวง รัตพระองค์ ปิ่นหมั้น สุวรรณหัถยา ขชายไหว-ขชายแครง ฉลองพระบาท เป็นต้น เครื่องทรงเหล่านี้เกิดจากการตี ดุน แผ่นทองคำ เป็นลวดลายต่างๆ และประดับด้วยอัญมณี เช่น เพชร และพลอยสีต่างๆ เป็นต้น หรือลงยาราชาวดี ซึ่งในบันทึกต่างๆ ที่ตรวจสอบ พบว่าแต่เดิมเมื่อเสร็จงานพระเมรุแล้วจะลอกทองหุ้มพระโกศมาทำเป็นเครื่องทรงพระพุทธรูป แต่ต่อมาในภายหลังเบิกทองจากท้องพระคลังมาทำเครื่องแทน ทองที่ใช้จะเป็นทองคำเนื้อแปด เพราะมีคุณค่าของทองคำสูงและเนื้อแข็ง เหมาะกับการใช้ในงานศิลปกรรม ตัวอย่างจำนวนทองคำที่ใช้ซึ่งปรากฏในเอกสาร เช่น พระพุทธรูปทรงเครื่องต้นๆ “พระพุทธรูปยอฟ้าจุฬาโลก” และพระพุทธรูปเลิศหล้านภาลัย มีน้ำหนักทองคำละ 63 ชั่ง 14 ตำลึง (ม.ร.ว.สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์ 2535: 100) (ราว 5,069 บาท) เป็นต้น

ได้มีการพบพระพุทธรูปทรงเครื่องต้นๆ ที่สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 โดยประดิษฐานในวัดนอกพระบรมมหาราชวัง คือ วัดเทพธิดาราม มีรูปแบบพระพุทธรูปและเครื่องทรงเหมือนกับที่พบในพระบรมมหาราชวัง แต่มีเทคนิคการสร้างที่แตกต่างกัน คือ พระวรกายส่วนหนึ่งใช้การปิดทอง อีกส่วนใช้การหุ้มด้วยกระจกเกรียบแทนการหุ้มแผ่นทองคำทั้งองค์ ส่วนผ้าทรงคือจีวรและสบง รวมทั้งเครื่องทรงอื่นๆ ใช้โลหะหล่อเป็นลายแผลงฉลุโปร่ง

ระดับกระจกเงาเทียบ แทนการตีด้วยทองคำลงยาราชาวดี นับเป็นพัฒนาการของงานช่างที่เริ่มออกมานอกพระบรมมหาราชวังก่อนที่จะพัฒนาเป็นงานที่เกิดจากแม่พิมพ์หินสบู่ในสมัยรัชกาลที่ 5

5. สมัยรัชกาลที่ 5 ลงมา การเปลี่ยนแปลงวิธีการหล่อลวดลายด้วยกรรมวิธีใหม่ โดยใช้แม่พิมพ์หินสบู่ก่อนจะแพร่หลายจากราชสำนักสู่สามัญชน

ประเพณีการสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องต้นอย่างพระมหาจักรพรรดิในสมัยรัชกาลที่ 5

การสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องต้นๆ ที่เกิดจากพระราชนิยมพบว่า สร้างตั้งแต่รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3 แต่พอมาถึงสมัยรัชกาลที่ 4 กลับไม่พบว่ามีการสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องต้นๆ ปรากฏเพียงพระราชนิพนธ์จะสร้างพระพุทธรูปมณฑล ให้เหมือนกับพระพุทธรูปมณฑลที่สร้างไว้ในสมัยรัชกาลที่ 2 เพื่อเป็นการระลึกถึงพระราชบิดา แต่พระพุทธรูปมณฑลมาสร้างขึ้นจริงในสมัยรัชกาลที่ 5 ในช่วงนี้เองพบว่าเกิดกระแสความนิยมในการสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องต้นๆ นอกพระราชสำนัก ไปสู่สามัญชน ดังนั้นงานสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องต้นๆ ในสมัยรัชกาลที่ 5 จึงแบ่งออกเป็น 3 กลุ่ม ดังนี้

กลุ่มที่ 1 พระพุทธรูปฉลองพระองค์ สร้างโดยกรรมวิธีแบบดั้งเดิม คือ การสร้างพระพุทธรูปเท่าคนจริง หุ้มทองคำ ลงยาราชาวดี และทรงเครื่องที่เป็นทองคำตีฉลุ และประดับอัญมณี อาจมีเครื่องทรงจริงของเจ้านายพระองค์นั้นถวายเป็นเครื่องทรงพระพุทธรูป ตัวอย่างที่สำคัญที่สุด คือ “พระมหาศิระจุมภฏปฐิมากร” ปรากฏในหนังสือประกาศราชกิจจานุเบกษา และจดหมายเหตุราชกิจรายวัน และจารึกเรื่องการสร้างพระพุทธรูปฉลองพระองค์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาพระมหาศิระจุมภฏปฐิมากรขึ้น (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ 2508: 248)

กลุ่มที่ 2 การพระราชกุศลอุทิศถวาย ประดิษฐานนอกพระบรม

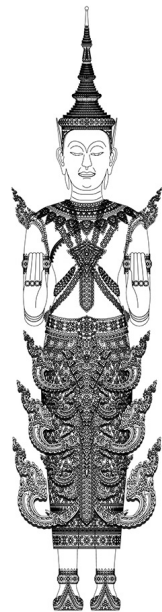
มหาราชวัง และสร้างโดยกรรมวิธีอย่างใหม่ หลักฐานสำคัญคือ พระพุทธรูป 2 องค์ ได้แก่ “พระพุทธรณภูมิตร” ประดิษฐานในจระนำซุ่มหน้าพระอุโบสถ วัดอรุณราชวราราม (ภาพที่ 5) ฐานมีจารึกระบุ ว่า สร้างขึ้นในปี พ.ศ. 2426 โดยพระราชประสงค์ของรัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าฯ ให้สร้างต่อจากรัชกาลที่ 4 เพื่อการพระราชกุศลของรัชกาลที่ 4 ที่ครองราชสมบัติครบจำนวนวัน 5,431 วัน เท่ากับ รัชกาลที่ 2 โดยถ่ายอย่างจากพระพุทธรณภูมิตรในพระบรมมหาราชวัง ส่วนอีกองค์หนึ่ง คือ “พระพุทธรวิชัยญาณ” ประดิษฐานในวิหาร เก่ง วัดบวรนิเวศวิหาร (ภาพที่ 6) ตามจารึกที่ฐานระบุว่าสร้างในปี พ.ศ. 2428 โดยรัชกาลที่ 5 เพื่อถวายเป็นพระราชกุศลแด่รัชกาลที่ 4 ซึ่งเป็นพระราชประเพณีการสร้างพระพุทธรูปเพื่อการพระราชกุศลอุทิศถวายแด่บูรพมหากษัตริย์ คล้ายกับที่เกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 ที่สร้างพระพุทธรูป “พระพุทธรยอดฟ้าจุฬาโลก” และ “พระพุทธรเลิศหล้านภาลัย”

ภาพที่ 5 พระพุทธรณภูมิตร
ประดิษฐานในจระนำซุ่มหน้าพระอุโบสถ
วัดอรุณราชวราราม

ภาพที่ 6 พระพุทธรวิชัยญาณ
ประดิษฐานในวิหารเก่ง วัดบวรนิเวศวิหาร

พระพุทธรูปในกลุ่มนี้แสดงให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญ 2 ประการ คือ ประการแรก เริ่มมีการใช้กรรมวิธีการสร้างลวดลายประดับเครื่องทองของพระพุทธรูปจากแม่พิมพ์หินสบู่ โดยออกแบบลวดลายลงแม่พิมพ์ นำขึ้นฝังมารีดลาย และหล่อเป็นเครื่องทรงนำมาประกอบเข้าด้วยกัน ก่อนที่จะนำมาทรงให้กับพระพุทธรูป ประการที่ 2 นำมาประดิษฐานนอกพระบรมมหาราชวัง จากการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญ 2 ประการนี้เองที่ต่อมาจึงเกิดการแพร่หลายของรูปแบบ และประเพณีการสร้างจากราชสำนักสู่สามัญชน เกิดเป็นการสร้างพระพุทธรูปในกลุ่มที่ 3 ขึ้น

กลุ่มที่ 3 พระพุทธรูปทรงเครื่องต้นๆ ที่สร้างโดยช่างสามัญชน และสั่งสร้างโดยสามัญชน เป็นประเพณีที่นิยมและเกิดขึ้นอย่างใหม่ ส่วนหนึ่งเพื่อสร้างกุศโลภทิศถวายในพุทธศาสนา อีกส่วนเพื่อสร้างพระพุทธรูปแทนตัวผู้ถวายชนม์ในลักษณะเดียวกับพระพุทธรูปฉลองพระองค์ของพระมหากษัตริย์และพระบรมวงศานุวงศ์

การเปลี่ยนแปลงของงานช่าง จากช่างหลวงสู่ช่างสามัญชน กับผู้สั่งสร้างที่เป็นสามัญชน

ในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้เกิดการเปลี่ยนแปลงกระบวนการสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องต้นอย่างพระมหาจักรพรรดิอย่างใหม่ขึ้น คือ การใช้ระบบแม่พิมพ์ ทั้งพิมพ์พระพักตร์ที่เป็นแม่พิมพ์ปูนปั้น และแม่พิมพ์ลวดลายจากหินสบู่ นายช่างหลวงคนสำคัญที่น่าจะประดิษฐ์แม่พิมพ์นี้สันนิษฐานว่า คือ พระบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าประดิษฐวรการ ตัวอย่างงานที่ทรงออกแบบ คือ พระพุทธรูปมณีมิตร และพระพุทธรูปชิรญาณ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 2426: 272) ลวดลายและกรรมวิธีการสร้างพระพุทธรูปทั้ง 2 องค์นี้ เหมือนกับกลุ่มพระพุทธรูปทรงเครื่องต้นๆ ที่สร้างขึ้นนอกพระบรมมหาราชวังที่พิมพ์ลวดลายประดับจากแม่พิมพ์หินสบู่ และบางองค์พบจารึกที่ฐานระบุปีที่สร้างขึ้นในช่วงเวลาเดียวกัน ที่สำคัญมีการกล่าวถึงผู้สร้างที่เป็นสามัญชนแล้ว เช่น พระพุทธรูปที่ย้ายมาจากวัดวิเศษการ จัดแสดงใน

พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร สร้างขึ้นในปี พ.ศ. 2411 (ภาพที่ 7) จึงแสดงให้เห็นว่า ในช่วงระยะเวลาเดียวกันนี้การสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องต่างๆ มีทั้งสร้างโดยช่างทั้งในและนอกราชสำนัก

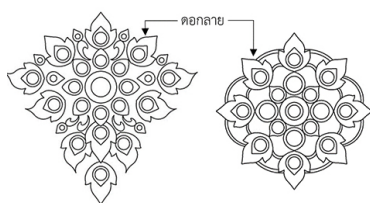
ภาพที่ 7 พระพุทธรูปทรงเครื่องตัวอย่างพระมหาจักรพรรดิ
ย้ายมาจากวัดวิเศษการ
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

จากรูปแบบและเทคนิคการสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องต่างๆ ทั้งในและนอกราชสำนักที่กล่าวมานี้ ทำให้สันนิษฐานได้ว่าเดิมที่เกิดจากช่างกลุ่มเดียวกันสร้าง โดยแรกเริ่มน่าจะมาจากช่างในราชสำนักก่อนที่จะแพร่่ออกสู่ภายนอก เบาะแสที่สำคัญคือ แม่พิมพ์หินสบู่จำนวนมากที่เก็บรักษาอยู่ที่โรงหล่อพัฒนช่าง บ้านช่างหล่อ ธนบุรี จากการตรวจสอบรูปแบบและลวดลายแล้ว เป็นลายในชุดเดียวกันกับที่สร้างพระพุทธรูปดังกล่าวข้างต้นทั้งหมด จึงทำให้สันนิษฐานได้ว่า แม่พิมพ์ชุดนี้แต่เดิมน่าจะเป็นของช่างหลวง และผู้ที่ริเริ่มสร้างขึ้น คือ พระองค์เจ้าประดิษฐวรการ และการที่ตกทอดมาถึงโรงหล่อพัฒนช่าง โดยบรรพบุรุษคนสำคัญของผู้ก่อตั้งโรงหล่อนี้ คือ นายเจริญพัฒนางกูร สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นเชื้อสายของพระองค์เจ้าประดิษฐวรการ

(ถนอม บรรณประเสริฐ และ รัชดา โชติพานิช 2563: 1) เมื่อสิ้นพระองค์เจ้าประดิษฐวรการแล้ว โรงหล่อหลวงในสมัยรัชกาลที่ 5 ถูกลดความสำคัญลง ช่างส่วนหนึ่งไปขึ้นกับช่างสิบหมู่ ส่วนอีกกลุ่มหนึ่งน่าจะออกมาตั้งโรงหล่อของตัวเองขึ้น โดยเฉพาะนายเจริญ พัฒนางกูร จึงเกิดการสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องต้นๆ ขึ้น และแพร่หลายสู่สามัญชนในเวลาต่อมา (ถนอม บรรณประเสริฐ และ รัชดา โชติพานิช 2563: 1)

ประเพณีการสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องต้นๆ ในพระบรมมหาราชวังค่อยๆ หดไป การสร้างพระพุทธรูปของทางราชการนั้น เป็นเรื่องของช่างสิบหมู่และต่อมาขึ้นอยู่กับกรมศิลปากร ส่วนการสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องต้นๆ นอกราชสำนัก ได้เกิดความแพร่หลายขึ้นในหมู่ของราษฎรทั่วไป จากการศึกษาในเบื้องต้นพบว่า การสร้างพระพุทธรูปเพื่อการอุทิศถวายนั้น ส่วนใหญ่มาจากแหล่งผลิตเดียวกัน คือ โรงหล่อจากย่านบ้านช่างหล่อ โดยเฉพาะแหล่งต้นแบบที่เป็นงานช่างครู คือ โรงหล่อพัฒนช่าง ที่สร้างช่างฝีมือในการหล่อพระพุทธรูป ผู้ที่มีความประสงค์จะสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องเพื่อการอุทิศถวายจะมาสั่งสร้างจากบ้านช่างหล่อนี้

หลังจากมีแหล่งสร้างพระพุทธรูปด้วยแม่พิมพ์หินสบู่ (ภาพที่ 8-9) การหล่อพระพุทธรูปทรงเครื่องต้นๆ ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมาจึงสามารถผลิตได้เป็นจำนวนมากและรวดเร็วกว่าสมัยโบราณ แม้ว่าจะต้องใช้เวลาในการประกอบลวดลายและกรรมวิธีในการหล่อที่ซับซ้อนก็ตาม นอกจากนี้พบว่าช่างจากบ้านช่างหล่อมียุทธผลสมโลหะเฉพาะที่มีความเหมาะสมกับการหล่อพระพุทธรูปทรงเครื่องต้นๆ เช่น การผสมสังกะสีเข้ากับโลหะผสมอื่นๆ ทำให้ได้ลวดลายที่ละเอียดคมชัด รวมทั้งมีสีที่ใกล้เคียงกับสีทอง ที่เรียกว่า “ทองล่ำอู่” รวมทั้งมีระบบการควบคุมความร้อนด้วยเทคนิคเฉพาะในเรื่องของการหล่อ

ภาพที่ 8-9 แม่พิมพ์ลายหินสบู่ ซึ่งเป็นสมบัติของพัฒนาช่าง

ด้านรูปแบบศิลปกรรมพบว่าตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา ช่างยังคงต้องปั้นทีละองค์ และถอดลวดลายขนาดเล็กจากหินสบู่มาประดับเครื่องทรง ทำให้ลายของแต่ละองค์ไม่ซ้ำแบบกัน ยังไม่มีการสร้างแม่พิมพ์อย่างที่เกิดขึ้นในโรงงานอย่างในปัจจุบัน ซึ่งหล่อได้คราวละหลายๆ องค์ เพราะฉะนั้น ลักษณะทางพุทธศิลป์จึงยังคงมีแบบแผนและเอกลักษณ์เฉพาะของสกุลช่างบ้านช่างหล่อ ส่วนหนึ่งจะมีแม่พิมพ์พระพักตร์พระพุทธรูปต้นแบบที่บอกขนาดสัดส่วนความสูงพระพุทธรูปไว้ด้วย ทำให้ได้พระพุทธรูปที่มีรูปแบบพระพักตร์และสัดส่วนที่ใกล้เคียงกัน ในส่วนของเครื่องทรงมีทั้งที่ละเอียดซับซ้อนและเรียบง่าย อาจเป็นระดับชั้นครูช่างหรือศิษย์ หรือขึ้นอยู่กับความต้องการของผู้สั่งสร้าง

รูปแบบโดยรวมของพระพุทธรูปในช่วงเวลาดังกล่าวยังคงสืบต่อมาจากสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น มีพระพักตร์นิ่งอย่างหุ่น น่าจะเกิดจากแม่พิมพ์ปูนหลายรูปแบบและหลายขนาด แต่มีรูปแบบพิเศษที่เรียกว่า “พระพักตร์ครึ่งมนุญครึ่งเทวดา” (ถนอม บรรณประเสริฐ และ รัชดา โชติพานิช 2563: 42-43) รายละเอียดและความสำคัญของพระพุทธรูปกลุ่มนี้ คือ เรื่องของเครื่องทรง ที่มีการสวมเครื่องประดับต่างๆ ได้แก่ พระมหามงกุฎทรงสูง กรรเจียรกร กรองคอ สร้อยสังวาล สายสร้อยทับทรวง ทับทรวงพาหุรัด ทองพระกร รัดพระองค์ ปิ่นเหนง สุวรรณกระถอบ ภูษาจีบหน้า นาง ชายไหว-ชายแครง ทองพระบาท และฉลองพระบาท โดยส่วนที่ต่าง

ไปจากงานตีทองหรือดุนทอง คือ ลวดลายที่มีขนาดเล็กลงวางตัวหนาแน่น โดยแผงลายส่วนหนึ่งจะหล่อติดกับพระวรกาย อีกส่วนหนึ่งจะหล่อเครื่องทรงแยกชิ้นแล้วนำมาประกอบเข้าด้วยกันในภายหลัง อย่างไรก็ตามงานที่สร้างขึ้นด้วยกรรมวิธีหล่อจากแม่พิมพ์หินสบู่นี้ ลวดลายจะดูเป็นแผง แข็งตรง มากกว่าลายที่เกิดจากการตีหรือดุนด้วยทองคำที่ดูอ่อนไหวมากกว่าดังปรากฏในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

คติ ประเพณี และกระแสนิยมในการสร้าง ที่เกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 ลงมา

จากข้อมูลศิลปกรรมพบว่าคติและประเพณีนิยมในการสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องต้นอย่างพระมหาจักรพรรดิได้แพร่หลายไปเกือบทั่วประเทศ โดยพบมากที่สุดในกรุงเทพฯ และปริมณฑล ขยายวงกว้างไปในภาคกลางของประเทศไทย โดยเฉพาะตามลุ่มแม่น้ำสำคัญ เช่น แม่น้ำเจ้าพระยา แม่น้ำแม่กลอง แม่น้ำท่าจีน รวมทั้งในภูมิภาคอื่นๆ ด้วย ปัจจุบันพระพุทธรูปทรงเครื่องต้นๆ เหล่านี้ประดิษฐานและเก็บรักษาไว้ตามวัดต่างๆ

ข้อมูลพระพุทธรูปทรงเครื่องต้นๆ สำคัญในปัจจุบันที่ได้จากการสำรวจขึ้นทะเบียนโบราณวัตถุทั่วประเทศของสำนักพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรมศิลปากร สามารถจำแนกกลุ่มพระพุทธรูปและคติประเพณีนิยมในการสร้างได้ 2 กลุ่ม ดังนี้คือ

กลุ่มที่ 1 คติเรื่องพระพุทธรูปแทนตัวผู้วายชนม์ลักษณะเดียวกับคติพระพุทธรูปฉลองพระองค์

สร้างขึ้นในลักษณะเดียวกับคติพระพุทธรูปฉลองพระองค์ซึ่งเป็นพระราชประเพณีสำหรับพระมหากษัตริย์และพระบรมวงศานุวงศ์ คตินี้แต่เดิมก็ปรากฏในชนชั้นสามัญชนด้วย แต่น่าจะเป็นการสร้างพระพุทธรูปที่ไม่ทรงเครื่อง แต่พอมาถึงยุคนี้ เริ่มมีการสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องต้นๆ นอกพระบรมมหาราชวัง คงไม่มีความเคร่งครัดในเรื่องของประเพณีนิยมว่าเป็นประเพณีในราชสำนัก ไม่ได้มีข้อห้ามในการสร้าง ด้วยเหตุนี้จึงพบหลักฐาน

ว่ามีการสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องต้นๆ ในลักษณะของพระพุทธรูปฉลองพระองค์หรือพระพุทธรูปแทนตัวผู้วายชนม์สำหรับสามัญชนเกิดขึ้น

กลุ่มที่ 2 การสร้างพระพุทธรูปเพื่อการอุทิศส่วนกุศลถวายเนื่องในการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา

การถวายเนื่องในโอกาสอุทิศส่วนกุศลให้กับผู้วายชนม์ โอกาสครบรอบอายุ หรือโอกาสอื่นๆ ที่ปรากฏในจารึกคำอุทิศถวายนั้น มีลักษณะเดียวกับประเพณีการสร้างพระพุทธรูปในสมัยโบราณที่พบสืบต่อมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย ล้านนา และอยุธยา

กล่าวโดยสรุป การสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องต้นๆ เป็นจำนวนมาก และพบแพร่หลายไปทั่วทุกภูมิภาค โดยเฉพาะในเขตภาคกลาง ปัจจุบันสำคัญน่าจะมาจากแหล่งสร้างพระพุทธรูป คือ กลุ่มช่างจากย่านบ้านช่างหล่อ ที่เป็นแหล่งหล่อพระพุทธรูปสำคัญ โดยมีต้นแบบที่เป็นครูช่างจากโรงหล่อพัฒนช่าง มีกรรมวิธีการสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องต้นๆ ที่ง่ายและเร็วขึ้น โดยใช้แม่พิมพ์หินสูง รวมทั้งราคาค่าเช่าพระพุทธรูปน่าจะไม่สูงมากนัก ประเพณีการสร้างได้ออกมาจากพระราชวังทำให้สามัญชนสามารถสร้างถวายพระพุทธศาสนาได้ มีประเพณีการสร้างเพื่อการถวายอุทิศกุศลเนื่องในโอกาสต่างๆ โดยเฉพาะการอุทิศส่วนกุศลให้แก่ผู้ล่วงลับ ไม่ใช่สร้างขึ้นแบบประเพณีการสร้างพระพุทธรูปฉลองพระองค์ เพราะฉะนั้นเมื่อพระพุทธรูปสามารถสร้างได้ง่าย จึงมีการสร้างถวายกันอย่างแพร่หลาย และประการสุดท้าย คือ อาจจะเป็นเรื่องค่านิยม หรือกระแสนิยมในเรื่องของรูปแบบพระพุทธรูปทรงเครื่องต้นๆ ที่มีความงาม ละเอียดประณีต ดังนั้นผู้สร้างถวายต้องมีปัจจัยในการสร้างสูง อาจส่งถึงบุญกุศลที่ได้รับจะสูงตามปัจจัยและคุณค่าของการถวายด้วยเช่นกัน

6. การสิ้นสุดการสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องต้นอย่างพระมหาจักรพรรดิ

จากหลักฐานทางศิลปกรรมและข้อมูลการขึ้นทะเบียนโบราณวัตถุ เพื่อเป็นสมบัติของชาติทั่วประเทศ พบว่าการสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องต้นฯ พบมากที่สุดตรงกับสมัยรัชกาลที่ 5 แสดงให้เห็นถึงประเพณี ความนิยม สภาพทางเศรษฐกิจและสังคม โดยเฉพาะศรัทธาความเชื่อที่มีต่อศาสนา ยังปรากฏอยู่มาก การสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องต้นฯ ในราชสำนักเริ่มพบน้อยลง ในสมัยรัชกาลที่ 6 ด้วยปัจจัยสำคัญหลายๆ ด้าน สอดคล้องกับพระราชนิยมที่เกิดขึ้นอย่างใหม่ที่ต้องการให้บ้านเมืองเจริญรุ่งเรืองเข้าสู่ยุคศิวิไลซ์ ไม่ทรงสร้างวัดเพิ่ม แต่ทรงสร้างโรงเรียนแทน เป็นต้น ในส่วนของของสามัญชน ยังคงมีศรัทธาในพระพุทธรูปศาสนาและสร้างต่อเนื่องมาตามแบบแผนประเพณี จนมาถึงสมัยรัชกาลที่ 7 การสร้างพระพุทธรูปจึงลดน้อยลงตามลำดับ ด้วยปัจจัยด้านเศรษฐกิจและการเมืองเป็นสำคัญ หลักฐานการสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องต้นฯ ในรุ่นสุดท้ายที่มีจารีกระบุ ปี พ.ศ. 2482 ซึ่งเป็นช่วงเข้าสู่ภาวะสงครามโลกครั้งที่ 2 และหลังจากนั้นไม่พบว่ามีกรสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องต้นฯ อีก หรือมีก็เฉพาะเป็นกรณีพิเศษเท่านั้น

7. การทดลองฟื้นฟูงานสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องต้นอย่างพระมหาจักรพรรดิ¹

อย่างไรก็ตาม ด้วยการเล็งเห็นความสำคัญของงานช่างชั้นสูงในงานช่างไทย จึงมีกลุ่มผู้นุรักษ์และฟื้นฟูงานช่างสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องต้นฯ ขึ้น โดยเป็นแนวความคิดของศาสตรเมธีปัญญา เพ็ชรชู แห่ง โรงเรียนเพาะ

¹ ข้อมูลดังกล่าวได้จากการสัมภาษณ์ คุณสุรพันธุ์ อติชาตนันท์ หรืออาจารย์แดง เจ้าของโรงหล่อพัฒนาช่าง ผู้ร่วมสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องต้นอย่างพระมหาจักรพรรดิ ใน โครงการฟื้นฟูงานสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องต้นอย่างพระมหาจักรพรรดิ ซึ่งศาสตรเมธีปัญญา เพ็ชรชู, ผศ. นพ.ถนอม บรรณประเสริฐ และคณะ เป็นผู้ดำเนินการและรวบรวมทุนทรัพย์บริจาคเพื่อฟื้นฟูงานช่างดังกล่าว โดยมี คุณสุรพันธุ์ อติชาตนันท์ เป็นช่างผู้สร้าง จนกระทั่งได้ต้นแบบพระพุทธรูปอันเป็นที่มาของการศึกษาในครั้งนี้ (สุรพันธุ์ อติชาตนันท์ 2563)

ช่าง ได้ริเริ่มโครงการฟื้นฟูงานช่างนี้ขึ้น โดยร่วมกับอาจารย์สุรพันธ์ อติชา ตันนท์ (หรืออาจารย์แดง) ซึ่งเป็นเจ้าของโรงหล่อพัฒนาช่างและเป็นทายาท รุ่นปัจจุบันของ นายช่างเจริญ พัฒนางกูร โดยมีผู้อุปถัมภ์โครงการและผู้ คั่นคว้าเอกสารเรื่องงานช่างหล่อ คือ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ นายแพทย์ถนอม บรรณประเสริฐ ผู้สนใจในเรื่องของพระพุทธรูปทรงเครื่องต้นๆ และความ งามของพระพุทธรูป และคณะ ได้ทดลองสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องต้นๆ อยู่ประมาณ 3 ปี จึงสามารถรื้อฟื้นการสร้างกลับมาได้เป็นผลสำเร็จ (ภาพ ที่ 10) ผลที่ได้จากการฟื้นฟูงานช่างในครั้งนี้ทำให้สามารถถอดรหัสการสร้าง ทราบถึงกรรมวิธีการสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องต้นๆ ขั้นตอนต่างๆ

จากการฟื้นฟูงานช่างในครั้งนี้ ทำให้เกิดประโยชน์ เกิดคุณค่าอย่าง มหาศาลในงานช่างไทย ซึ่งกรรมวิธีการสร้างรวมทั้งรูปแบบพระพุทธรูป กล่าวได้ว่ามีพัฒนาการขั้นสูงสุด มากกว่าการสร้างพระพุทธรูปในทุกยุคทุก สมัย รวมทั้งเมื่อเปรียบเทียบกับชาติอื่นๆ แล้วถือว่า งานพุทธศิลป์ไทยใน การสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องต้นๆ นี้ มีพัฒนาการและความซับซ้อนมาก ที่สุดและอาจกล่าวได้ว่ามีความงามมากที่สุด เป็นการฟื้นฟูงานช่างด้านการ สร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องต้นๆ ที่ไม่มีช่างทั่วไปสามารถสร้างได้ให้กลับมา เป็นที่รู้จักอีกครั้งหนึ่ง ถือเป็นมรดกด้านภูมิปัญญาของงานช่างไทยชั้นสูง

นอกเหนือจากคุณค่าของงานช่างทางด้านศิลปกรรมและกรรมวิธีการ สร้างแล้ว ผลที่ตามมายังช่วยเพิ่มมูลค่าของงานช่างไทย จึงมีการนำความรู้ ที่เกิดจากการฟื้นฟูงานช่างในครั้งนี้ไปพัฒนาต่อยอด ทำให้มีผู้สนใจและสั่ง เข้าพระพุทธรูปทรงเครื่องต้นๆ นี้เกิดขึ้น เป็นส่วนที่ทำให้ช่างมีงานสร้าง พระพุทธรูป ช่วยเพิ่มมูลค่าของงานศิลปกรรมและเกิดรายได้ตามมา ซึ่งน่า จะเป็นผลอันคุ้มค่าที่ได้จากการทดลองและความพยายามของช่างในการ ฟื้นฟูงานประสบผลสำเร็จ ควรมีการส่งเสริมเป็นอย่างยิ่ง

บทสรุป

พระพุทธรูปทรงเครื่องสร้างขึ้นตามคติในพุทธประวัติตอนชมพูบดี ในพุทธศาสนาเถรวาทเริ่มพบหลักฐานในงานศิลปกรรมไทยตั้งแต่สมัยทวารวดี ในพุทธศตวรรษที่ 17-18 และมาพบอีกครั้งหนึ่งในสมัยล้านนา พุทธศตวรรษที่ 21 ซึ่งให้อิทธิพลมายังสมัยอยุธยาตอนกลางในช่วงเวลาต่อเนื่องกัน และนิยมสืบเนื่องมาจนถึงสมัยอยุธยาตอนปลาย โดยมีพัฒนาการทางด้านรูปแบบและกรรมวิธีในการสร้างที่สลับซับซ้อนมากขึ้น คือ ทรงเครื่องต้นอย่างพระมหาจักรพรรดิ และสืบทอดมายังสมัยรัตนโกสินทร์ ซึ่งในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเป็นงานที่พบเฉพาะในราชสำนัก สร้างขึ้นตามพระราชประเพณีอุทิศส่วนพระราชกุศลถวายและเป็นพระพุทธรูปฉลองพระองค์ โดยมีการถวายเครื่องทรงที่เป็นเครื่องทองประดับอัญมณี ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 5 การสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องได้ออกมายังนอกราชสำนัก และมีกรรมวิธีการสร้างเครื่องทรงที่หล่อจากแม่พิมพ์หินสบู่ จึงเกิดการสร้างอย่างแพร่หลาย

บทความวิจัยชิ้นนี้มีเจตนาที่สำคัญ คือ การบันทึกภูมิปัญญางานช่างไทยที่เกิดจากงานช่างตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ด้วยเหตุที่มีการค้นพบและการฟื้นฟูงานช่างชั้นสูงในครั้งนี้ แม้ว่าจะบันทึกและถ่ายทอดได้ไม่ทั้งหมด แต่อย่างน้อยก็สามารถศึกษาและค้นคว้าเพิ่มเติมจนสามารถนำเสนอ เพื่อการบันทึกความรู้อันทรงคุณค่านี้ไว้ให้มากที่สุดเท่าที่จะสามารถทำได้ และได้เผยแพร่เรื่องราวนี้ต่อ เพื่อการอนุรักษ์มรดกงานช่างไทยสืบไป

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

ถนอม บรรณประเสริฐ และ รัชดา โชติพานิช, 2563. พระประวัติ พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าประดิษฐการ แม่กองสร้างวัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม พุทธศักราช 2412-2428. กรุงเทพฯ: วัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม.

ธนภัทร์ ลิ้มหัตถ์นัยกุล, 2558. “ชมพุดีสสูตรในจิตรกรรมฝาผนังช่วงพุทธศตวรรษที่ 24 – 25.” วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร.

“พระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐ.” 2542. ใน วิภา โรจนราธา และคณะ (บรรณาธิการ), *ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 1* (หน้า 207-234). กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร.

ศรีศักร วัลลิโภดม, 2553. *กรุงศรีอยุธยาของเรา*. กรุงเทพฯ: มติชน.

ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2556ก. *ศิลปะล้านนา*. กรุงเทพฯ: มติชน.

_____, 2556ข. *พระพุทธรูปในประเทศไทย: รูปแบบ พัฒนาการ และความเชื่อของคนไทย*. กรุงเทพฯ: ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.

สมมตอมรพันธุ์, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระ, 2508. “ประกาศสมภาควิเศก เทำรัชกาลที่ 4.” ใน *ประกาศการพระราชพิธี เล่ม 2 สำหรับพระราชพิธีการจร* (หน้า 242-252). พระนคร: องค์การคำของคุรุสภา.

สันติ เล็กสุขุม, 2560. *ศิลปะอยุธยา: งานช่างหลวงแห่งแผ่นดิน*. นนทบุรี: เมืองโบราณ.

สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, ม.ร.ว., 2535. *พระพุทธปฏิมาในพระบรมมหาราชวัง*. กรุงเทพฯ: สำนักกราชเลขาธิการ, จัดพิมพ์เนื่องในวโรกาสเฉลิมพระชนมพรรษา 5 รอบ สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ วันที่ 12 สิงหาคม พุทธศักราช 2535.

สัมภาษณ์

สุรพันธุ์ อติชาตนันท์, 2563. ช่างหล่อพระ และเจ้าของโรงหล่อพัฒนช่าง. สัมภาษณ์, 2 พฤศจิกายน.

จดหมายเหตุ

“ว่าด้วยพระพุทธรูปมีการฉลองพระองค์.” ม.ป.ป. อักษรไทย. ภาษาไทย. เล่มดินสอ. เลขที่ 187. ตู 121. ชั้น 3/1. มัดที่ 4. หอสมุดแห่งชาติ.

“หนังสือกราบบังคมทูล รัชกาลที่ 5.”, 2426. อักษรไทย. ภาษาไทย. ตัวพิมพ์. เลขที่ ม.ร.5 นก/25.19. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

ภาษาต่างประเทศ

Griswold A.B., 1963. "Notes on the art of Siam, no.6. Prince Yudhisthira." **Artibus Asiae** 26 (3): 215-229.

Twist R.L., 2018. "Images of the crowned Buddha along the Silk Road: Iconography and ideology." **Humanities** 7 (4): 1-31.